

Μια Συνθετική Ερμηνεία της Σύγχρονης Κρίσης του Καπιταλισμού

1. Εισαγωγή

Η κρίση του καπιταλισμού που ξέσπασε το 1973-74 και η υφεσιακή κατάσταση, που με ορισμένες κρισιακές διακυμάνσεις εξακολουθεί να χαρακτηρίζει την παγκόσμια οικονομία είχε και εξακολουθεί να έχει οσοδαρότατες και πολύπλευρες όχι μόνο οικονομικές, αλλά και κοινωνικοπολιτικές συνέπειες, οι οποίες συχνά παραπέμπουν στην οδυνηρή εμπειρία και τα συνεπακόλουθα της μεγάλης κρίσης της δεκαετίας του '30 (βλ. Glick 1987, και *The Economist*, 5/1/91:17). Η όξυνση της κρίσης του παγκόσμιου καπιταλισμού στις αρχές της δεκαετίας του '90, παρά την «κατάρρευση» των περισσότερων χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και το τέλος του ψυχρού πολέμου, ή μερικά εξαιτίας αυτών ακριβώς των εξελίξεων, συνοδευόμενη από ένα δίκαιο ξέσπασμα ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων και εθνικών ή θρησκευτικών συγκρούσεων και από φαινόμενα κοινωνικοπολιτικής φθοράς και «βαρβαρότητας» και μια επικίνδυνη υποδάθμιση του περιβάλλοντος, συνθέτουν μια εικόνα γενικής κρίσης του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα, και παρά την οποιαδήποτε συμβολή μέχρι σήμερα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και της τεχνολογίας, αμφισβητείται πλέον πρακτικά η προοδευτικότητα του καπιταλισμού και η πειστικότητα των δογμάτων της ελεύθερης αγοράς και του νεοφιλευθερισμού (βλ. και Miliband 1992). Μέσα στις συνθήκες αυτές, και κατά κοινή ομολογία¹, δε διαφαίνονται οι προϋποθέσεις για μια αισιόδοξη προοπτική ανασυγκρότησης, εξυγίανσης ή ανάκαμψης της παγκόσμιας οικονομίας.

Μέσα στις ίδιες αυτές συνθήκες, και δεδομένου ότι το ζήτημα της θεωρητικής ερμηνείας των κρίσεων του καπιταλισμού παραμένει ανοικτό, η θεωρητική συμβολή στην ερμηνεία και το χαρακτηρισμό της σύγχρονης κρίσης του καπιταλισμού αποτελεί μια επιτακτική ανάγκη. Όπως είναι γνωστό, στις αστικές (νεοκλασικές) προσεγγίσεις οι οικονομικές κρίσεις αποδίδονται συνήθως σε διάφορους εξωγενείς παράγοντες, σε υπερβολικές αυξήσεις μισθών ή του κόστους παραγωγής ή τέλος σε ψυχολογικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις προσδοκίες και τις προβλέψεις των φορέων της καπιταλιστικής

παραγωγής. Αντίθετα, ο Κ. Μαρξ και οι μαρξιστές μέχρι σήμερα, με διάφορες παραλλαγές, αποδίδουν τις περιοδικές η γενικευμένες κρίσεις του καπιταλισμού στις εσωτερικές αντιθέσεις του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ). Είναι επίσης γνωστό ότι, στα πλαίσια των διαφόρων μαρξιστικών προσεγγίσεων έχουν προταθεί ορισμένες εκδοχές (ερμηνείες) της κρίσης που στηρίζονται σε ειδικότερες, συγκεκριμένες θεωρήσεις της κρίσης και σε αντίστοιχες ερμηνείες της αποσπασματικής και ανολοκλήρωτης προσέγγισης του Μαρξ στο ζήτημα αυτό. Οι ειδικότερες αυτές ερμηνείες, που περιλαμβάνουν τη θεωρία της υποκατανάλωσης, τη θεωρία των δυσαναλογιών, τη θεωρία συμπίεσης των κερδών ("profit squeeze") και τη θεωρία με βάση το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους, παρουσιάζονται συχνά και μάλλον παραπλανητικά, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ως εναλλακτικές και αμοιβαία αποκλειόμενες προσεγγίσεις.

Στόχος μας εδώ δεν είναι η ειδικότερη αναφορά στην ιστορία της θεωρίας για τις κρίσεις του καπιταλισμού, ούτε η κριτική αξιολόγηση των επιμέρους ερμηνειών της κρίσης που αναφέρθηκαν παραπάνω. Τα ζητήματα αυτά καλύπτονται ήδη σε άλλες πηγές (βλ. Bleaney 1976, Shaikh 1978a, Devine 1987, Λιοδάκης 1989, Μηλιός 1992). Η παρούσα εργασία έχει καταρχήν σαν στόχο την παρουσίαση ορισμένων εμπειρικών ενδείξεων που αφορούν στις πρόσφατες αναπτυξιακές τάσεις του καπιταλισμού και την κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας, και τον κριτικό σχολιασμό ορισμένων μόνο πρόσφατων αναφορών στη θεωρία της κρίσης, που θα μας βοηθήσει να εντοπίσουμε τις βασικές συντεταγμένες του σύγχρονου θεωρητικού προβληματισμού στο συγκεκριμένο ζήτημα. Στη συνέχεια, και με βάση το θεωρητικό προβληματισμό που έχει μέχρι σήμερα αναπτυχθεί και τις διαθέσιμες εμπειρικές ενδείξεις, θα προχωρήσουμε στην παρουσίαση μιας συνθετικής ερμηνείας της σύγχρονης κρίσης του καπιταλισμού.

2. Μερικές Εισαγωγικές Στατιστικές Ενδείξεις.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του πραγματικού ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) των τελευταίων δεκαετιών για τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές και τις αναπτυσσόμενες χώρες. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται καθαρά ότι, η περίοδος οικονομικής άνθησης κατά τη δεκαετία του '60 ακολουθήθηκε από μια σταθερή πτώση των ρυθμών μεγέθυνσης του ΑΕΠ κατά τις δεκαετίες του '70 και '80. Φαίνεται επίσης ότι, ενώ οι αναπτυσσόμενες χώρες έδειξαν καταρχήν (στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '70) μια μεγαλύτερη ανθεκτικότητα, στη συνέχεια επλήγησαν πιο έντονα από την κρίση σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες.

Πίνακας 1

Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του συνολικού και κατά κεφαλή
πραγματικού ΑΕΠ

(Προϊόν σε αγοραίες τιμές – ποσοστά)

Ομάδες Χωρών	Συνολικό Προϊόν			Κατά κεφαλήν Προϊόν		
	1960-70	1970-80	1980-89	1960-70	1970-80	1980-89
Αναπτυγμένες οικονομίες της αγοράς	5,1	3,1	3,2	4,0	2,2	2,5
Αναπτυσσόμενες χώρες	5,8	5,6	2,7	3,2	3,1	0,3

Πηγή: UNCTAD, Handbook of International Trade and Development Statistics, 1990.

Εξετάζοντας τώρα μια μικρότερη ομάδα των κυριότερων χωρών του ΟΟΣΑ², παρουσιάζουμε στον Πίνακα 2 ορισμένες χρονολογικές σειρές σχετικών στοιχείων. Οι εξαμηνιαίες στατιστικές για το ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ, που παρουσιάζονται στην πρώτη στήλη αυτού του πίνακα, είναι αρκετά διαφωτιστικές σχετικά με τις κυκλικές διακυμάνσεις της παραγωγής. Γίνεται σαφές ότι οι κυκλικές κρίσεις του 1973-75 και 1979-82 είχαν σαν συνέπεια ακόμα και την απόλυτη πτώση του ΑΕΠ (αρνητικοί ρυθμοί μεγέθυνσης σε σύγκριση με την αντίστοιχη περίοδο του προηγούμενου έτους). Αυτές οι δύο κυκλικές κρίσεις χαρακτηρίζονται συχνά ως πετρελαϊκές ή ενεργειακές κρίσεις (βλ. Menshikov 1984). Αν και η σχετικά αυτόνομη σημασία του σοκ στις τιμές της αγοράς πετρελαίου δε θα πρέπει να αγνοείται, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτές οι κρίσεις στην αγορά πετρελαίου και ακόμα περισσότερο οι αντίστοιχες κυκλικές κρίσεις δε συνιστούν παρά την κορυφή του παγόδουνου, ή το μηχανισμό ξεσπάσματος μιας κρίσης με βαθύτερα αίτια που σχετίζονται με την τάση μιας διαρθρωτικής υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, δεδομένης της ολιγοπωλιακής διάρθρωσης του καπιταλισμού σε διεθνές επίπεδο, οι αυξήσεις της τιμής του πετρελαίου είχαν μια δέβαιη επίδραση στο γενικό επίπεδο του πληθωρισμού, όπως αντανακλάται και από τη σχετική στατιστική του Πίνακα 2. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η φαινομενική μείωση των ρυθμών πληθωρισμού κατά τη δεκαετία του '80 είναι μάλλον παραπλανητική σε σχέση με τις πληθωριστικές συνέπειες της σύγχρονης κρίσης. Πολύ ψηλοί, ή ακόμα και ανερχόμενοι σε μερικές περιπτώσεις ρυθμοί πληθωρισμού εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν

ιδιαίτερα τις αναπτυσσόμενες χώρες με μεγάλα ελλείμματα στο Ισοζύγιο Πληρωμών και ένα διογκούμενο εξωτερικό χρέος.

Πίνακας 2

Οικονομικοί Δείκτες των επτά μεγαλύτερων χωρών του ΟΟΣΑ

Έτος	Αύξηση (%) πραγματικού ΑΕΠ		Αύξηση (%) συν. σχηματ. ακαθαρίστου παγίου κεφαλ.	Ρυθμός (%) Πληθωρισμού (ετήσιες μεταβολές ΔΤΚ)	Ποσοστά (%) τυποποιημένης ανεργίας
	I	II			
1970	1,8	3,4	...	5,7	3,2
1971	3,3	3,4	5,4	5,0	3,7
1972	5,7	5,9	7,8	4,3	3,8
1973	8,1	1,9	8,2	7,5	3,4
1974	-0,1	-1,1	-5,4	13,3	3,7
1975	-2,9	4,9	-6,5	11,0	5,4
1976	6,1	2,9	5,3	8,0	5,4
1977	4,3	4,0	6,8	8,0	5,4
1978	4,7	5,0	7,0	7,0	5,1
1979	2,6	2,7	4,8	9,3	1,9
1980	0,6	-0,4	-2,3	12,2	5,6
1981	3,3	0,3	-0,1	10,0	6,4
1982	-1,6	-0,3	-5,1	7,0	7,8
1983	3,5	4,7	3,5	4,4	8,2
1984	6,2	2,9	8,8	4,6	7,7
1985	2,5	3,0	4,4	3,8	7,6
1986	1,6	3,4	2,7	2,0	7,1
1987	3,0	3,8	5,0	2,8	6,7
1988	4,2	3,3	7,9	3,3	6,1
1989	3,5	2,8	4,8	4,5	5,7
1990	3,0	1,5	3,6	5,0	5,6

Πηγή: OECD, Economic Outlook, (διάφορα έτη).

Το σημείο αυτό μας φέρνει σε ένα διαρθρωτικό χαρακτηριστικό και ένα οξυνόμενο πρόβλημα της παγκόσμιας οικονομίας που συνδέεται με τις οικονομικές σχέσεις και την κατανομή εισοδήματος και πλούτου ανάμεσα στις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες ή λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι εντονότερες κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου, σε σχέση με τις διακυμάνσεις της ίδιας της παραγωγής, και η δυσμενής ανταγωνιστική θέση των αναπτυσσόμενων χωρών οδήγησαν πολλές αναπτυσσόμενες χώρες σε ένα αυξανόμενο έλλειμμα και εξωτερικό χρέος. Το ίδιο το ραγδαία αυξανόμενο εξωτερικό χρέος αυτών των χωρών αποτελεί μια από τις σοβαρές συνέπειες της σύγχρονης κρίσης, η οποία έχει συντελέσει στην αυξανόμενη διαταραχή των διεθνών οικονομικών σχέσεων (βλ. επίσης McEwan 1986, 1987). Είναι χαρακτηριστικό ότι το συνολικό εξωτερικό χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών αυξήθηκε από 90.674,4 δισ. το 1972 σε 461.921,0 δισ. το 1981 και σε ένα ποσό που υπερβαίνει το ένα τρισ. δολάρια κατά τις αρχές της δεκαετίας του '90³. Συνέπεια όλων αυτών των εξελίξεων αποτελεί επίσης η αυξανόμενη αναπτυξιακή πόλωση και η επιδείνωση της κατανομής εισοδήματος και πλούτου ανάμεσα στις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες. Αρκεί να σημειωθεί ότι κατά το 1988 οι αναπτυγμένες χώρες συγκέντρωναν ένα συνολικό πληθυσμό 807,7 εκατομ. και είχαν ένα μέσον κατά κεφαλήν εισόδημα 17.387 δολάρια, ενώ οι αναπτυσσόμενες χώρες με ένα συνολικό πληθυσμό 2.727,7 εκατομ. είχαν ένα μέσον κατά κεφαλήν εισόδημα μόλις 1.031 δολάρια (βλ. UNCTAD 1990, σελ. 428).

Πέρα από τις διακυμάνσεις και την πτωτική τάση των ρυθμών ανάπτυξης της παραγωγής και του διεθνούς εμπορίου, η κρίση συνεπάγεται επίσης αντίστοιχες διακυμάνσεις και πτωτικούς ρυθμούς στην επενδυτική δραστηριότητα, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 2. Οι πτωτικοί ρυθμοί στην παραγωγή και τις επενδύσεις ή η ουσιαστική στασιμότητα σε αρκετές χώρες, και ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, είχαν ως παραπέρα συνέπεια την αύξηση της ανεργίας (βλ. και Πίνακα 2), της οποίας το ποσοστό έχει πλέον σε αρκετές χώρες ανέλθει σε διψήφιους αριθμούς. Μια επιδράδυνση των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας είναι επίσης διαλεκτικά συνδεδεμένη με την επιδράδυνση της παραγωγής και της επένδυσης μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης μακροχρόνιας κρίσης. Ενδεικτικά αυτής της επιδράδυνσης και της αλλαγής συσχετισμών ανάμεσα στα κυριότερα ιμπεριαλιστικά κέντρα είναι τα στοιχεία του ακόλουθου πίνακα⁴.

Εκδήλωση της κρίσης αποτελεί και η οξυνόμενη δημοσιονομική κρίση που μαστίζει τα περισσότερα καπιταλιστικά κράτη. Ενδεικτική έκφραση αυτού του γεγονότος αποτελεί η αύξηση για τις μεγαλύτερες χώρες του ΟΟΣΑ (G7)

του ακαθάριστου δημόσιου χρέους, ως ποσοστού του ΑΕΠ, από 48,2% το 1982 σε 58,5% το 1992⁵. Η προσπάθεια σε αρκετές χώρες ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών αποσκοπεί, μερικά, στην κάλυψη ενός μέρους των αυξανόμενων δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Πίνακας 3
Παραγωγικότητα της εργασίας στον Ιδιωτικό Τομέα
(ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές)

	1960-73	1973-79	1979-89
Η.Π.Α.	2,2	0,0	0,8
Ιαπωνία	8,6	2,9	3,0
Γερμανία	4,5	3,1	1,6

Πηγή: OECD, Economic Outlook, No 49, 1991.

Πέρα από τις προαναφερθείσες χαρακτηριστικές μορφές της σύγχρονης κρίσης, θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε το ανομοιόμορφο πρότυπο ανάπτυξης της και μερικές σημαντικές ανακατατάξεις στην παγκόσμια οικονομία, που περιλαμβάνουν την εκμετάλλευση ενεργειακών πηγών, μεγάλες ανακατατάξεις αγορών, και τη διάρθρωση και τον αυξανόμενο ρόλο του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ορισμένες ενδιάμεσες κρίσεις, που σχετίζονται περισσότερο με εμπορευματικά αποθέματα (βλ. Menshikov 1975, ch.2), και οι κρατικές αντικυκλικές πολιτικές φαίνεται να έχουν σε σημαντικό βαθμό παραμορφώσει τις κανονικές κυκλικές διακυμάνσεις⁶. Όμως, οι οποιεσδήποτε τάσεις οικονομικής ανάκαμψης, όπως κατά τις περιόδους 1976-78 και 1983-85, φαίνεται να είναι μερικές, ανεπαρκείς και βραχύδιες. Μέχρι σήμερα δεν κατέστη δυνατή, και δεν φαίνεται πολύ πιθανή στο άμεσο μέλλον, μια σταθερή διαδικασία ανάκαμψης. Φαίνεται μάλλον ότι αντιμετωπίζουμε μια κλιμάκωση μακροχρόνιας κρίσης που, αν και οι ενδείξεις είναι μάλλον ανεπαρκείς, προσομοιάζει έναν τύπο "μακρού κύματος" που είναι πιθανόν να συνεχιστεί μέχρι τα τέλη του αιώνα (βλ. και G.Carchedi 1991, σελ. 189).

Όλες οι εγγενείς αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος και τα πολυποίκιλα φαινόμενα της σύγχρονης κρίσης που σκιαγραφήσαμε παραπάνω έχουν οδηγήσει σε μια εξαιρετικά περίπλοκη κατάσταση. Κάνοντας μια αφαίρεση από αυτή την περιπλοκότητα και από μερικές ειδικότερες μορφές της κρίσης, θα επιχειρήσουμε παρακάτω να δώσουμε μια θεωρητική ερμηνεία

του χαρακτήρα και της δυναμικής της συνεχιζόμενης αυτής κρίσης του καπιταλισμού. Πριν όμως προχωρήσουμε σ' αυτό, κρίνουμε σκόπιμο να σχολιάσουμε ορισμένες πρόσφατες θεωρητικές επεξεργασίες του ζητήματος.

3. Σχόλια σε ορισμένες πρόσφατες Αναφορές στη Θεωρία της Κρίσης.

Στην πρόσφατη σχετική του συμβολή ο S. Clarke (1990-91), παρά την κριτική αντιμετώπιση της παραδοσιακής θεωρίας της υποκατανάλωσης, υιοθετεί ο ίδιος μια ερμηνεία της κρίσης στηριζόμενη σε μια θεωρία δυσαναλογιών που καταλήγει να εκφραστεί ως θεωρία υπερπαραγωγής/υποκατανάλωσης. Ασπάζεται δηλαδή τις βασικές αντιλήψεις της θεωρίας της υποκατανάλωσης, προσηλωμένος κύρια στα όρια που θέτει η αγορά στην πραγματοποίηση του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα συνδέει την τάση υπερπαραγωγής με τις ενδεχόμενες δυσαναλογίες στους διάφορους κλάδους της καπιταλιστικής παραγωγής και όχι με την κλασική εκδοχή που πρότεινε ο Tugan Baranowsky για την αυξανόμενη δυσαναλογία μεταξύ τομέων I και II⁶.

Ο ίδιος συγγραφέας σαφώς υποβαθμίζει το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους (ΠΤΠΚ), αλλά είναι ο ίδιος ελάχιστα πειστικός στην υποστήριξη της δικής του θεωρητικής θέσης, αν και αρκετά ουσιαστικός και διαφωτιστικός ιδιαίτερα στην ανάλυση του καπιταλιστικού ανταγωνισμού και του ρόλου της πίστης στη διαδικασία της υπερσυσσώρευσης και κρίσης. Εκείνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε μεθοδολογικά είναι ότι ο Clarke τείνει να αναστρέφει το διαλεκτικό καθορισμό ορισμένων οικονομικών φαινομένων. Αναστρέφει δηλαδή τη σχέση της καθοριστικής, σε τελική ανάλυση, αιτίας με τα αποτελέσματα ή εκδηλώσεις ορισμένων φαινομένων (της κρίσης). Πιο συγκεκριμένα, ξεκινά θεωρώντας πρωταρχική τη γενική τάση υπερπαραγωγής (το πρόβλημα της αγοράς) και υποστηρίζει ουσιαστικά ότι η ΠΤΠΚ είναι αποτέλεσμα της ανεπιτυχούς "πραγματοποίησης" (ρευστοποίησης) του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, θεωρεί πρωταρχικό αυτό (την υπερπαραγωγή) που στην πραγματικότητα αποτελεί εκδήλωση μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης, και ως αποτέλεσμα αυτό (την ΠΤΠΚ) που βρίσκεται στην καρδιά της σχετικής υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου⁷. Σύμφωνα με τον Clarke η υπερσυσσώρευση, που εκφράζεται ουσιαστικά με την υπερπαραγωγή, προκύπτει από τη διαρκή τάση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων πέρα από τα όρια των δυνατοτήτων ρευστοποίησης που προσδιορίζονται από την αγορά. Αναμφίβολα τα όρια αυτά και οι φραγμοί που τίθενται από την αγορά είναι σημαντικά. Στηριζόμενος όμως στη διαρκή όξυνση αυτής της αντίθεσης του ΚΤΠ, ο Clarke καταλήγει να υποστηρίξει μια διαρκή τάση υπερσυσσώρευσης και κρίσης, αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά την αναγκαιότητα

του κυκλικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και τα περιοδικά ξεσπάσματα της κρίσης.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι ο Clarke βλέπει τον ανταγωνισμό μάλλον στενά, ως εκδήλωση της αντίθεσης των επιμέρους κεφαλαίων στο επίπεδο της αγοράς και σε συσχέτιση με την τάση του καπιταλισμού προς υπερπαραγωγή εμπορευμάτων. Έτσι παραδίδεται η σημασία της εισαγωγής νέας τεχνολογίας (και της επαναστατικοποίησης των μέσων παραγωγής) ως μέσον ανταγωνισμού που αγκαλιάζει αμεσότερα και την ίδια τη σφαίρα της παραγωγής και αποσκοπεί στην απόσπαση ενός μεγαλύτερου ποσού υπεραξίας και ποσοστού κέρδους από τον καινοτόμο καπιταλιστή. Αντίθετα ο Clarke υποστηρίζει ότι η σκοπιμότητα αυτής της επαναστατικοποίησης των μέσων παραγωγής αποδίδει στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και κατ' επέκταση στη μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης (την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης), στη μείωση του κόστους των μέσων παραγωγής και στην αύξηση του ποσοστού του κέρδους⁸. Έτσι δεν είναι παράδοξο που συνάγεται και επισημαίνεται μια θετική σχέση ανάμεσα στην παραγωγικότητα της εργασίας και το ποσοστό κέρδους, μια αντίληψη που είναι κοινή επίσης σε αστούς και νεορικαρντιανούς οικονομολόγους⁹. Αναμφισβήτητα η μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης και του κόστους των μέσων παραγωγής αποτελεί γενική επιδίωξη του κεφαλαίου ιδιαίτερα στον ώριμο καπιταλισμό. Εκείνο όμως που θα πρέπει να τονιστεί περισσότερο, επειδή συνδέεται αμεσότερα με τη θεμελιακή αντίθεση του καπιταλισμού¹⁰ που οδηγεί στην, τάση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου και την αναγκαιότητα της κρίσης, είναι το γεγονός ότι ο ανταγωνισμός ωθεί τους μεμονωμένους καπιταλιστές στην εισαγωγή νέας τεχνολογίας και την υποκατάσταση της ζωντανής εργατικής δύναμης με σταθερό κεφάλαιο. Η υποκατάσταση αυτή συνεπάγεται μια αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ΟΣΚ) και της παραγωγικότητας, η οποία άμεσα μεν μπορεί να συνεπάγεται αυξημένο κέρδος για τον καινοτόμο καπιταλιστή (βλ. Marx 1967, III, σελ. 264, Shaikh 1978b, Laibman 1987), γενικότερα όμως και μακροχρόνια συνεπάγεται μια τάση μείωσης του μέσου ποσοστού κέρδους (αντίστροφη σχέση παραγωγικότητας-κέρδους). Το ουσιαστικό πρόβλημα εδώ προκύπτει από το γεγονός ότι περιορίζεται η βάση και η πραγματική πηγή αξίας και υπεραξίας με την αύξηση της ΟΣΚ και τη μείωση της συμμετοχής της εργατικής δύναμης στην παραγωγή. Η κατανόηση της αντίθεσης που εντοπίστηκε παραπάνω δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στη διαλεκτική αντίληψη του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους (ΠΤΠΚ), στο οποίο και ο Μαξ απέδωσε μια θεμελιακή σημασία. Ο νόμος όμως αυτός θα πρέπει να κατανοηθεί ως διαλεκτικός συσχετισμός ανάμεσα στη βασική τάση (το νόμο καθ'αυτόν) και ορισμένες αντιστάθμιστικές τάσεις οι οποίες μπορούν να επιτρέψουν ή όχι

την εμπειρική εκδήλωση της ΠΤΠΚ (βλ. και Carchedi 1991, ch.5).

Μια ενδιαφέρουσα και αρκετά σφαιρική αναφορά στη θεωρία της κρίσης του καπιταλισμού έχει επίσης πρόσφατα παρουσιαστεί από τον Γ. Μηλιό (1992)¹¹. Ο συγγραφέας επιχειρεί μια αρκετά ικανοποιητική κριτική θεώρηση των "εναλλακτικών" προσεγγίσεων και εντοπίζει σωστά το χαρακτήρα της κρίσης ως κρίσης υπερσυσσώρευσης. Απορρίπτοντας όμως μια "απλή" και συστηματικώς δρώσα αιτία και δίδοντας έμφαση στον εξελισσόμενο ταξικό συσχετισμό δύναμης, αποτυγχάνει να εντοπίσει τη βασική αιτία ή μια ιεραρχική δομή καθορισμού της κυκλικότητας των κρίσεων. Ρίχνοντας μεγαλύτερη βαρύτητα σε ορισμένες γενικές τάσεις του καπιταλισμού και στην επιδίωξη του κεφαλαίου για εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου, ο συγγραφέας φαίνεται μάλλον να υποδαθμίζει το νόμο της ΠΤΠΚ και την υποκείμενη σ' αυτόν τάση αύξησης της ΟΣΚ¹². Στην πραγματικότητα όμως, και σύμφωνα με τον Μαρξ, αλλά και τις σύγχρονες μαρξιστικές αναλύσεις και τις υπάρχουσες ενδείξεις, η τάση αυτή αύξησης της ΟΣΚ τείνει να επικρατεί σε σχέση με όλες τις ενδεχόμενες αντισταθμιστικές τάσεις (βλ. Siegel 1984, ch.4 και Λιανός 1992). Με τη συγκεκριμένη του αυτή προσέγγιση ο Μηλιός αναγκάζεται να καταλήξει, όπως και στην περίπτωση που συζητήθηκε παραπάνω, στην επισήμανση μιας ευθείας (ανάλογης) σχέσης ανάμεσα στην παραγωγικότητα της εργασίας και το ποσοστό κέρδους, ενώ ο Μαρξ, όπως επισημάναμε ήδη, θεωρεί ως περισσότερο ουσιαστική και τυπική για τον ΚΤΠ την αντίστροφη σχέση παραγωγικότητας και ποσοστού κέρδους (βλ. και Carchedi, σελ. 187-88). Επιπλέον, και παρά την επίκληση της ανάγκης συγκεκριμένης εμπειρικής διερεύνησης των μεγεθών που μπορεί να καθορίζουν την υπερσυσσώρευση και την κρίση, ο παραπάνω συγγραφέας παραμένει στο επίπεδο αφαίρεσης του Μαρξ και της ιστορικής συζήτησης γύρω από τη θεωρία της κρίσης. Έτσι όμως παρακάμπτεται σε ένα βαθμό η ίδια η ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού και οι δομικές αλλαγές που έχουν μέχρι σήμερα συντελεστεί στον καπιταλισμό και οι οποίες μπορεί να επηρεάζουν καθοριστικά τη γένεση και εξέλιξη κρισιακών φαινομένων. Πιο συγκεκριμένα θα πρέπει να επισημάνουμε ότι γίνεται μια πλήρης αφαίρεση του ρόλου του κράτους και του νομοματοπιστωτικού συστήματος. Επίσης δε διευκρινίζονται οι παράγοντες καθορισμού, και δεν τίθεται καν το ζήτημα, μιας διαχρονικής τάσης υπερσυσσώρευσης που ξεπερνά τα όρια του διομηχανικού κύκλου, ή το ζήτημα ενός ενδεχόμενου "μακρού κύματος" και μιας μεγαλύτερης διάρκειας και εμβέλειας δομικής κρίσης του καπιταλισμού (σύγκρουση παραγωγικών δυνάμεων / παραγωγικών σχέσεων) με σοβαρές και πολύπλευρες εκφάνσεις και επιπτώσεις, οι οποίες συνιστούν ίσως στοιχεία μιας γενικής κρίσης που απειλεί τα ίδια τα θεμέλια του ΚΤΠ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του G. Carchedi (1991), ο οποίος ερμηνεύει την κρίση με βάση το νόμο της ΠΤΠΚ και την τάση

αύξησης της ΟΣΚ. Η προσέγγιση αυτή δεν έχει τίποτα κοινό με μια ευθύγραμμη, μηχανιστική ερμηνεία της κρίσης που θα μπορούσε να συνεπάγεται μια αυτόματη κατάρρευση του καπιταλισμού.

Αντίθετα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί τη σωστή ερμηνεία της προσέγγισης του Μαρξ, ενσωματώνει τις πιο πρόσφατες θεωρητικές συμβολές και παίρνει ικανοποιητικά υπόψη τις διαρθρωτικές αλλαγές του καπιταλισμού και τις αναπτυξιακές τάσεις που αφορούν τόσο στην κερδοφορία του κεφαλαίου και τις διάφορες μορφές της κρίσης, όσο και τους ανασχετικούς παράγοντες ή μηχανισμούς της ΠΤΠΚ. Συγκεκριμένα εξετάζονται ως ανασχετικοί παράγοντες, που ενδεχόμενα αμβλύνουν ή απλώς μεταθέτουν μια κρίση κερδοφορίας του κεφαλαίου, όχι μόνο η εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου και η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, αλλά επίσης η πιστωτική επέκταση και η πληθωριστική ανάπτυξη, καθώς και η υποκινούμενη από το κράτος παραγωγή πολεμικών εξοπλισμών. Αναλύοντας την κρίση του καπιταλισμού, που ο συγγραφέας τη θεωρεί αναπόφευκτη, επισημαίνεται τόσο η αναγκαιότητα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους όσο και οι διάφορες μορφές με τις οποίες αυτή μπορεί να εκδηλωθεί. Υποστηρίζεται όμως ότι δεν υπάρχει αναγκαιότητα μιας ορισμένης μορφής αφού, "η εμπειρική μορφή που παίρνει ένα ορισμένο φαινόμενο εξαρτάται από τη συγκυριακή αλληλοσυσχέτιση και την αντίστροφη τροποποίηση όλων των πραγματοποιούμενων κοινωνικών φαινομένων" (Carchedi 1991, σελ. 176). Έτσι, η τάση μείωσης του μέσου ποσοστού κέρδους μπορεί να παίρνει τη μορφή μιας κρίσης πραγματοποίησης καθώς επίσης και τη μορφή μιας χρηματοπιστωτικής ή χρηματιστηριακής κρίσης. Και ενώ μια μαζική εκδήλωση προβλημάτων ρευστοποίησης (πραγματοποίησης) έχει αποτραπεί στη μεταπολεμική περίοδο από τον περιορισμό της αξιοποίησης του διαθέσιμου παραγωγικού δυναμικού, νομισματικές ρυθμίσεις, διαφήμιση, και από δραστηριότητες του κράτους όπως τα δημόσια έργα και οι προμήθειες, η παραγωγή πολεμικού εξοπλισμού και η απόσυρση και καταστροφή εμπορευμάτων (π.χ. αγροτικών), στον χρηματοπιστωτικό/χρηματιστηριακό τομέα οδηγούμαστε σε μια συγκυρία όλο και περισσότερο εύθραυστη και ρηξικέλευστη.

4. Μια Ερμηνευτική Πρόταση.

Όπως παρατηρήσαμε ήδη, οι καπιταλιστικές κρίσεις και επίσης η σύγχρονη κρίση θα πρέπει ουσιαστικά να αποδίδονται στη θεμελιακή αντίθεση του ΚΤΠ, η οποία στην πραγματικότητα εκφράζεται από ορισμένες ειδικότερες μορφές αντιθέσεων. Ακολουθώντας τον Μαρξ, και αποφεύγοντας μια αναγωγική μεθοδολογία μιας μονοαιτιακής εξήγησης της σύγχρονης κρίσης, θα επιχειρήσω μια συνολική θεώρηση της αλληλοσυσχέτισης και συλλογικής

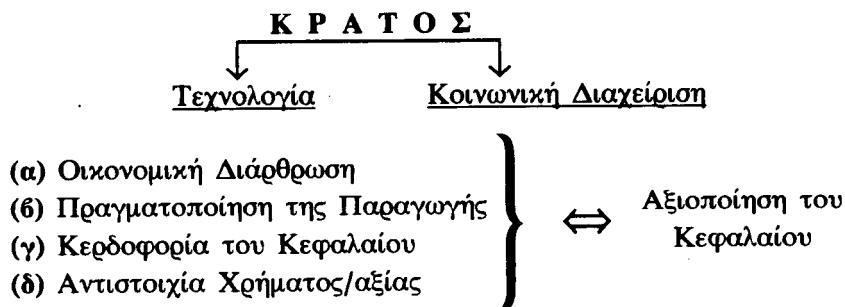
δράσης όλων των βασικών αντιθέσεων του ΚΤΠ¹³. Όπως επεσήμανε ο Μαρξ στην εξήγησή του για τις γενικευμένες κρίσεις της εποχής του, "όλες οι αντιθέσεις της αστικής παραγωγής συλλογικά έρχονται σε ρήξη στις γενικές κρίσεις των παγκόσμιων αγορών" (TSV, Vol.2, Part II: 318). Ταυτόχρονα όμως θα πρέπει να φροντίσουμε να αποφύγουμε μια προσθετική (αντιδιαλεκτική) μεθοδολογία που θα συνεπαγόταν μια σωρευτική αιτιότητα διαφόρων ανεξαρτήτων ερμηνευτικών παραγόντων.

Όλη η ιστορική εμπειρία που αφορά στις προγενέστερες κρίσεις του καπιταλισμού και τη σημερινή μακροχρόνια κρίση, καθώς και η σχετική επιστημονική θεωρία, δείχνει ότι οι συγκεκριμένες αντιθέσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο καθόσον αντιστοιχούν σε ορισμένες περιοριστικές συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου. Κάνοντας μια αφαίρεση από τις αλληλοσυσχετίσεις αυτών των παραγόντων, μπορεί κανείς να διακρίνει τέσσερις τέτοιες βασικές συνθήκες, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές του ΚΤΠ. Αυτές περιλαμβάνουν την οικονομική διάθρωση, την πραγματοποίηση της παραγωγής, την κερδοφορία του κεφαλαίου, και την αντιστοιχία χρήματος/παραγωγής (αξίας). Οι πρώτες δύο από αυτές τις συνθήκες μπορούν να θεωρηθούν διαρθρωτικού χαρακτήρα, ενώ οι δύο τελευταίες έχουν μια περισσότερο λειτουργική φύση.

Όλες αυτές οι συνθήκες είναι αναγκαίες για την ανεμπόδιστη επέκταση και αξιοποίηση του κεφαλαίου ή, με άλλα λόγια, για τη συνολική διαδικασία ανακύκλωσης (επαναδραστηριοποίησης) του λιμνάζοντος κεφαλαίου ("fixed capital") και την κοινωνική επικύρωση του πλασματικού κεφαλαίου ("fictitious capital") μέσα από την εργασιακή διαδικασία, και για την επέκταση του κεφαλαίου και την ενσωμάτωση μη καπιταλιστικών σφαιρών παραγωγής (βλ. επίσης Fairley 1980). Ταυτόχρονα, η ίδια η διαδικασία αξιοποίησης έχει μια αναδραστική επίδραση και στις τέσσερις αυτές συνθήκες. Οι τέσσερις αυτές συνθήκες αντανακλώνται στη θεμελιακή αντίθεση του ΚΤΠ, και κατ' επέκταση σε μια σοβαρή όξυνση αυτής της αντίθεσης, η οποία επιφέρει γενικά μια ρήξη και κρίση της αναπαραγωγικής διαδικασίας. Η σχετική σημασία αυτών των συνθηκών ως καθοριστικών παραγόντων της καπιταλιστικής κρίσης, βεβαίως, μεταβάλλεται διαχρονικά και έτσι η πρωτεύουσα ή δευτερεύουσα σημασία του καθενός από αυτούς τους παράγοντες μπορεί να θεωρηθεί μόνο μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια (φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης). Αυτή η ιδιαίτερη σημασία της καθεμιάς συνθήκης καθορίζεται από τη διαλεκτική ενότητα και τη συλλογική δράση όλων μαζί των συνθηκών. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι αντιθέσεις που υπόκεινται σ' αυτές τις τέσσερις συνθήκες εκφράζονται καταρχήν από ορισμένες ιδιαίτερες μορφές της καπιταλιστικής κρίσης (διαρθρωτική κρίση, υπερπαραγωγή, υπερσυσσώρευση, ή

νομισματική κρίση), και έτσι η σχετική σημασία των ιδιαίτερων μορφών της κρίσης καθορίζεται αντίστοιχα μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια.

Θα πρέπει παραπέρα να υπογραμμίσουμε δύο ακόμα παράγοντες, δηλαδή την τεχνολογία και την κοινωνική διαχείριση, οι οποίοι είναι μεγάλης σημασίας για τη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αν και μη ειδικοί στον ΚΤΠ. Αυτοί οι δύο παράγοντες προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις προαναφερθείσες ειδικές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, αλλά ιδιαίτερα κάτω από ορισμένες περιστάσεις αποκτούν μια σχετική αυτονομία και η μεταβολή τους μπορεί να έχει μια βέβαιη επίδραση στις ίδιες τις συνθήκες αξιοποίησης. Η σχετική αυτονομία αυτών των δύο αλληλένδετων παραγόντων τούς προσδίδει ένα λειτουργικό χαρακτήρα, και η ρύθμισή τους από το αστικό κράτος μπορεί να συμβάλλει στην εδραίωση ή τον ευνοϊκό επηρεασμό των αναγκαίων συνθηκών για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Οι συνθήκες και οι παράγοντες που παρουσιάστηκαν μέχρι εδώ και οι σχέσεις καθορισμού τους απεικονίζονται σχηματικά στο ακόλουθο διάγραμμα. Η φαινομενική απομόνωση του κράτους, σ' αυτό το διάγραμμα, από τις ουσιαστικές συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής είναι ίσως παραπλανητική, δεδομένης της ενεργού συμμετοχής του κράτους στην παραγωγή και τη στενή συνύφανση των μονοπωλίων και του κράτους στην κρατικομονοπωλιακή φάση του ιμπεριαλισμού. Η σχηματική αυτή απεικόνιση εξυπηρετεί μόνο την ανάλυση του λειτουργικού ρόλου της κρατικής πολιτικής στο σύνολό της, και ειδικότερα της στρατηγικής για οικονομική ανάκαμψη.

Πριν μπούμε σε μια πιο λεπτομερειακή ανάλυση της σχετικής αυτονομίας και του ρόλου που παίζει η τεχνολογία και η κοινωνική διαχείριση στη γένεση και τις προοπτικές της κρίσης, είναι αναγκαίο να συζητήσουμε σύντομα το περιεχόμενο, τις υποκείμενες αντιθέσεις, και τις κυρίαρχες μορφές της σύγχρονης κρίσης που αντιστοιχούν στις τέσσερις βασικές συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής.

Η έννοια της **οικονομικής διάρθρωσης** εννοείται έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνει την ειδικότερη αντιστοιχία (συσχέτιση) ανάμεσα στις δυνάμεις και

τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, τη συγκεκριμένη διάρθρωση όλων των κλάδων της καπιταλιστικής παραγωγής, και όλες τις αναλογίες που απαιτούνται από τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής. Στη φάση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (ΚΜΚ) περιλαμβάνει επίσης όλα τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της κρατικής οικονομικής ρύθμισης και της ειδικότερης εμπλοκής του κράτους στην οικονομική αναπαραγωγή. Η οικονομική διάρθρωση είναι προφανώς ένας παράγοντας μεγάλης σπουδαιότητας για την οργανωτική αποτελεσματικότητα της παραγωγής και την ανεμπόδιστη πραγματοποίηση και αξιοποίηση του κεφαλαίου. Η ποικιλία των διαρθρωτικών φαινομένων στη σύγχρονη κρίση, είτε αυτά επηρεάζουν και μπορούν να αναχθούν στην κυκλική αναπαραγωγή του κεφαλαίου είτε αποτελούν εξω-κυκλικούς παράγοντες που επεκτείνονται πέρα από την περίοδο ενός μεμονωμένου κύκλου, αντανακλούν την ίδια θεμελιακή αντίθεση του ΚΤΠ που υπόκειται τόσο στην κυκλική όσο και στη γενική κρίση του καπιταλισμού. Η ειδικότερη αντίθεση ανάμεσα στις δυνάμεις και τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής αντανακλάται πρωταρχικά στη διαρθρωτική κρίση η οποία, στη γενική της έννοια, συνιστά μια βασική μορφή της σημερινής κρίσης. Η ραγδαία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων η οποία πραγματοποιήθηκε με τη δυναμική καπιταλιστική συσσώρευση και την τεχνολογική πρόοδο κατά τη διάρκεια των δύο δεκαετιών πριν τη σύγχρονη κρίση που ξεκινά από τις αρχές της δεκαετίας του '70, έχει εμφανώς έλθει σε μια οξεία αντίθεση με την επικρατούσα διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Η αντίθεση αυτή, οξυνόμενη παραπέρα από την αναδυόμενη επιστημονικο-τεχνική επανάσταση, δημιουργεί σοβαρές οικονομικές ανακατατάξεις και διαταραχές, και θέτει σε αμφισβήτηση το καθιερωμένο πρότυπο (μοντέλο) καπιταλιστικής ανάπτυξης στην τρέχουσα φάση του ΚΜΚ. Η σύνθετη αυτή και συνολικής κάλυψης διαρθρωτική κρίση ανατρέπει όλες τις ουσιαστικές συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και επιφέρει συχνά και μεγάλης εμβέλειας φαινόμενα αποδιοργάνωσης και παρακμής του καπιταλισμού. Επιπλέον, μερικοί συγγραφείς σωστά συνδέουν τη διαρθρωτική κρίση με τη χρεωκοπία και την κρίση της κρατικομονοπωλιακής ρύθμισης, ενώ ταυτόχρονα τείνουν να θεωρούν τη γενική κρίση του καπιταλισμού ως γενική διαρθρωτική κρίση στην ευρύτερή της έννοια (Τσέρνικοφ, 1983).

Αν και η διαρθρωτική κρίση, όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, συνιστά μια βασική μορφή και έναν παράγοντα που συντελεί στην τρέχουσα, μακροχρόνια και γενικευμένη κρίση, δεν θα πρέπει όμως να χαρακτηρίζεται ως η αρχική ή η σημαντικότερη αιτία της σύγχρονης κρίσης. Θα υποστηριχτεί παρακάτω ότι η ουσιαστική αιτία της κρίσης θα πρέπει να αναζητηθεί σε σχέση με τις συνθήκες απόσπασης υπεραξίας και κατ' επέκταση την κερδο-

φορία και αυτο-επέκταση του κεφαλαίου. Η ουσιαστική αυτή πλευρά (αξία και κέρδος), όμως, δρίσκεται σε διαλεκτική ενότητα με τη μορφολογική (διαρθρωτική) πλευρά της αυτοεπέκτασης του κεφαλαίου. Στη διαδικασία της συσσώρευσης οι τεχνολογικές αλλαγές παίζουν ένα δυναμικό ρόλο ως καταλύτης για την εξέλιξη και τεχνολογική αναβάθμιση αυτής της διαλεκτικής ενότητας. Σε περιόδους μακροχρόνιας κρίσης, όπως αυτή που αντιμετωπίζουμε τώρα, η ανάγκη για μια εκτεταμένη ανανέωση των βασικών υλικών συνθηκών της αναπαραγωγής καθιστά αναγκαία μια επαναστατική τεχνολογική αναβάθμιση. Η αναγκαιότητα αυτή αντιμετωπίζεται με την προηγούμενη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την ανταγωνιστική αναδιάρθρωση (συγκέντρωση και συγκεντροποίηση) του κεφαλαίου κατά την περίοδο της κρίσης, ενώ η εφαρμογή της ίδιας της νέας τεχνολογίας επιφέρει μια παραπέρα ριζική αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής. Σε αυτή τη νέα και τεχνολογικά πιο αποτελεσματική βάση αποκαθίστανται πιθανότατα οι συνθήκες για την κερδοφορία και την παραπέρα συσσώρευση του κεφαλαίου. Στην περίπτωση αυτή, η διαρθρωτική μεταβολή είναι αποτέλεσμα της κρίσης αλλά και προϋπόθεση για το ξεπέρασμά της.

Η **πραγματοποίηση της παραγωγής** ως συνθήκη για την ανεμπόδιστη αξιοποίηση του κεφαλαίου, όπως αναλύθηκε ήδη, αντανακλά τη βασική αντίθεση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση. Μια όξυνση αυτής της αντίθεσης καταστρέφει τη συνθήκη πραγματοποίησης και επιφέρει μια ρήξη στην αναπαραγωγική διαδικασία, που εκφράζεται πρωταρχικά από μια κρίση υπερπαραγωγής. Στα πλαίσια της σύγχρονης κρίσης, οι δυσκολίες πραγματοποίησης (πώλησης) του προϊόντος της παραγωγής προκύπτουν μερικά από τον ειδικό διανεμητικό χαρακτήρα του ΚΤΠ, ο οποίος δέβαια δεν είναι παρά η άλλη όψη των επικρατουσών κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Αποτέλεσμα του διανεμητικού αυτού χαρακτήρα του ΚΤΠ είναι η σχετική συρρίκνωση της καταναλωτικής ζήτησης (ιδιαίτερα της εργατικής τάξης), παρά την τάση απόλυτης αύξησης του επιπέδου ζωής και το σχετικό ρόλο που παίζει από αυτή την άποψη η ταξική πάλη. Ειδικότερα, όμως, το αυξανόμενο πρόβλημα πραγματοποίησης της παραγωγής προκύπτει από την πτώση της ζήτησης για επενδυτικά εμπορεύματα, η οποία αποτελεί καταρχήν ένα έμμεσο αποτέλεσμα της σχετικής υπερσυσώρευσης και της πτωτικής τάσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Με αυτή την έννοια, και όπως έχει ήδη αναλυθεί, το πρόβλημα πραγματοποίησης αποκτά ένα δευτερεύοντα ρόλο ως αιτία της παρούσας κρίσης. Παρά ταύτα, ο παράγοντας αυτός παίζει ένα ενεργό δυναμικό ρόλο στην πολλαπλασιαστική επέκταση και γενίκευση της κρίσης. Γενικότερα θα πρέπει να προσθέσουμε ότι το πρόβλημα πραγματοποίησης και η επακόλουθη υπερπαραγωγή εμπορευμάτων είναι το σύνθετο αποτέλεσμα

της καταστροφής όλων των ουσιαστικών συνθηκών της καπιταλιστικής αναπαραγωγής κατά την περίοδο της παρούσας κρίσης. Η τάση αποδιοργάνωσης και οι ανακατατάξεις στις διεθνείς αγορές, οι μαινόμενοι εμπορικοί πόλεμοι και ο αυξανόμενος διεθνής προστατευτισμός από τα τέλη της δεκαετίας του '70 και μέχρι σήμερα αποτελούν ενδείξεις μιας αρκετά σοβαρής επιδείνωσης του προβλήματος πραγματοποίησης.

Η κερδοφορία του κεφαλαίου, όπως ήδη σημειώθηκε, συνιστά τον άμεσο στόχο και την πηγή της αυτο-επέκτασης του κεφαλαίου, και έτσι μπορεί να χαρακτηριστεί ως η ουσιαστικότερη συνθήκη για την αξιοποίηση του κεφαλαίου και την ανάπτυξη του ΚΤΠ. Γι' αυτό το λόγο, η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους συνδέεται με την ουσιαστικότερη αιτία των προγενέστερων αλλά και της τρέχουσας κρίσης του καπιταλισμού. Ακολουθώντας τον Μαρξ, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο νόμος της ΠΤΠΚ είναι "από κάθε άποψη ο πιο σημαντικός νόμος της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας ... (και) είναι από ιστορική άποψη ο πλέον σημαντικός νόμος" (Marx 1973: 748). Η ΠΤΠΚ συνιστά μια κεντρικής σημασίας τάση στη συνολική λειτουργία του νόμου της αξίας, ο οποίος εξακολουθεί να λειτουργεί όπως στην εποχή του Μαρξ, τροποποιημένος μόνο κάτω από τις παρούσες αντικειμενικές συνθήκες (βλ. και Siegel 1984, σελ. 83). Ο εντεινόμενος ανταγωνισμός και η τάση για εξίσωση των ποσοστών κέρδους, παρά τη διατήρηση ορισμένων διαφορών, επιβεβαιώνουν διαρκώς τη λειτουργία του νόμου της αξίας και στις σημερινές συνθήκες¹⁴. Η κυριαρχία των μονοπωλίων (ολιγοπωλίων) στις σημερινές συνθήκες και η ανάπτυξη του ΚΜΚ τροποποιούν απλώς την τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους (με πρόσκαιρες ή περισσότερο διαρκείς διαφορές ποσοστών κέρδους) και τη διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές. Η παρέμβαση του κράτους και των μονοπωλίων στη διαδικασία αυτή μετασχηματισμού καταλήγει στην ιδιοποίηση υπερκερδών από τα μονοπώλια και στην παραπέρα συγκέντρωσή τους, ενώ πολλές μικρές επιχειρήσεις οδηγούνται, ιδιαίτερα στην περίοδο της κρίσης, σε οικονομική καταστροφή. Ο μονοπωλιακά τροποποιημένος αυτός μετασχηματισμός και ο γενικότερος κρατικο-μονοπωλιακός έλεγχος στις σημερινές συνθήκες εξηγεί τη συνύπαρξη μονοπωλιακών υπερκερδών και της τάσης, σε κοινωνικό επίπεδο, προς μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, χρειάζεται σύντομα να δειχθεί η αναγκαιότητα της τάσης αύξησης της ΟΣΚ, ώστε να εδραιωθεί θεωρητικά ο κεντρικός ρόλος που αποδίδεται στην ΠΤΠΚ ως της πιο ουσιαστικής αιτίας της σύγχρονης κρίσης. Για το σκοπό αυτό, είναι αναγκαίο να αναλύσουμε σύντομα τη διαδικασία διαμόρφωσης της νέας τεχνολογίας και την επίδρασή της στην τεχνική και ΟΣΚ, και παραπέρα στο ποσοστό κέρδους και τις γενικές συνθήκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Στην προηγούμενη συζήτησή μας και στο έργο πολλών μαρξιστών υπάρχει μια διάχυτη εντύπωση ότι η τεχνολογία καθορίζει εξωγενώς την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και τελικά το ποσοστό κέρδους και τις συνθήκες συσσώρευσης. Η μόνόπλευρη αυτή και μηχανιστική ερμηνεία του ρόλου της τεχνολογίας συνδέεται προφανώς με τον τρόπο που ο Μαρξ όρισε την ΟΣΚ, ως "...της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, καθόσον αυτή καθορίζεται από την τεχνική σύνθεση και καθρεπτίζει τις μεταβολές στην τελευταία..." (Capital, I: 612). Αν και σωστός ο οξύνους ορισμός του Μαρξ για την ΟΣΚ, είναι μάλλον παραπλανητικός με την έννοια ότι οδηγεί στην ανάπτυξη ντετερμινιστικών (αντιδιαλεκτικών) αντιλήψεων για το ρόλο της τεχνολογίας. Ο τεχνολογικός ντετερμινισμός, όμως, είναι μεθοδολογικά ανεπαρκής και θεδαίως αντίθετος στη συνολική θεωρητική σύλληψη του Μαρξ για τη διαδικασία συσσώρευσης και τεχνολογικής ανάπτυξης (Laibman 1984). Στην πραγματικότητα, η τεχνολογία είναι μια εξαρτημένη και όχι ανεξάρτητη μεταβλητή, ενώ η ίδια η διαδικασία συσσώρευσης είναι η πραγματικά ανεξάρτητη μεταβλητή.

Αποφεύγοντας ένα τεχνολογικό ντετερμινισμό, θα πρέπει να τονίσουμε ότι, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης και οικονομικής αναδιάρθρωσης, η διαμόρφωση νέας τεχνολογίας καθορίζεται από τις σωρευτικές συνθήκες της καπιταλιστικής ιδιοποίησης σε συνάρτηση με την τάση εκτόπισης της εργατικής δύναμης από την παραγωγική διαδικασία (την υποκατάσταση σταθερού κεφαλαίου) που επιβάλλεται από την ανταγωνιστική συμπίεση του ποσοστού κέρδους και τους αυξανόμενους πραγματικούς μισθούς. Η σωρευτική ταξική ιδιοποίηση αξίας, στις σύντομες ή μακροχρονιότερες περιόδους οικονομικής άνθησης που προηγούνται της περιόδου της κρίσης, καθορίζει ουσιαστικά την αυτο-επέκταση και την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, ενώ η σχετική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δημιουργεί την υλική βάση για την ανάπτυξη της νέας τεχνολογίας. Η διανεμητική αυτή πλευρά σχετίζεται ταυτόχρονα με τη συγκεκριμένη μορφή αξιών-χρήσης που απαιτούνται για την πραγματοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής. Η μορφή του προϊόντος ως αξίας- χρήσης είναι γενικά κρίσιμης σημασίας για την πραγματοποίηση, αφού το V (μεταβλητό κεφάλαιο) θα πρέπει να πραγματοποιηθεί από τους εργαζόμενους, ενώ το C+S (σταθερό κεφάλαιο + υπεραξία) από τους καπιταλιστές. Οι απαιτήσεις αυτές της πραγματοποίησης συνδυασμένες με τις υπάρχουσες συνθήκες ιδιοποίησης, και η ανάγκη υποκατάστασης σταθερού κεφαλαίου για ζωντανή εργασία, συλλογικά καθορίζουν τη νέα μορφή (ως αξία- χρήσης) και την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Η γενική εφαρμογή της νέας τεχνολογίας στη συνέχεια καθορίζει, σε μια τεχνικά περισσότερο αποτελεσματική βάση, την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την αξιακή σύνθεση, και κατ' επέκταση την ΟΣΚ. Ο συγκεκριμένος αυτός καθορισμός εξηγεί επαρκώς την τάση αύξησης της ΟΣΚ.

Η συγκεκριμένη μορφή πραγματοποίησης της παραγωγής, που σημειώσαμε παραπάνω, δείχνει επίσης το δευτερεύοντα ρόλο της κατανάλωσης και της πραγματοποίησης γενικώς, σε σύγκριση με τον περισσότερο ουσιαστικό ρόλο της κερδοφορίας και επένδυσης του κεφαλαίου ως αιτιώδους εξήγησης της κρίσης.

Η αναγκαιότητα αύξησης της ΟΣΚ, υποθέτοντας μια ουδετερότητα της ταξικής πάλης¹⁵, συνεπάγεται μια παραπέρα ΠΤΠΚ. Η πτωτική αυτή τάση του ποσοστού κέρδους οφείλεται στον ειδικό τρόπο εκμετάλλευσης της εργασίας στον ΚΤΠ και όχι σε μια συμπίεση του ποσοστού κέρδους προκαλούμενη από την ταξική πάλη και τις σχετικές αυξήσεις μισθών, αν και αυτός ο παράγοντας μπορεί να παίζει έναν περιορισμένο ρόλο στη συμπίεση των ποσοστών κέρδους. Μπορεί σχετικά να υποστηριχθεί ότι η εξήγηση με βάση τη συμπίεση του κέρδους από τους μισθούς συνεπάγεται μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στο ποσοστό εκμετάλλευσης (S/V) και το ποσοστό κέρδους και μια σύγχυση της κατεύθυνσης της αιτιώδους σχέσης που συνδέει τις δύο αυτές μεταβλητές. Επιπλέον, η ερμηνεία αυτή αποσπά αυθαίρετα τη διανεμητική ταξική πάλη από την παραγωγική διαδικασία, στα πλαίσια της οποίας θεμελιώνεται η υλική βάση της πραγματικής ταξικής πάλης. Αντίθετα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο καπιταλιστικός τρόπος εκμετάλλευσης της εργασίας, μέσω της αυξανόμενης ΟΣΚ και της σχετικής αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, μπορεί να καταλήγει σε μια ΠΤΠΚ και ταυτόχρονα σε μια δυναμική αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης. Και αυτή είναι στην πραγματικότητα η τυπική τάση του ΚΤΠ που σχετίζεται με την τάση απόσπασης σχετικής υπεραξίας.

Το προηγούμενο επιχείρημα εδραιώνει θεωρητικά το κύρος του νόμου της ΠΤΠΚ στις σύγχρονες συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και τη σημασία της κερδοφορίας ως ερμηνευτικής μεταβλητής της τρέχουσας μακροχρόνιας κρίσης. Υπάρχουν επαρκείς εμπειρικές ενδείξεις που δείχνουν για αρκετές χώρες μια πραγματική μακροχρόνια αύξηση της ΟΣΚ και μια πτώση της κερδοφορίας πριν και κατά την περίοδο της σύγχρονης κρίσης (βλ. K.M.E. 1985, Moseley 1987, Shaikh 1987, Λιανός 1992). Η αύξηση αυτή της ΟΣΚ και η ΠΤΠΚ οδήγησε σε μια σχετική υπερσυσώρευση του κεφαλαίου που φαίνεται να αποτελεί χαρακτηριστική μακροχρόνια τάση στην περίοδο άνθησης της δεκαετίας του '50 και '60 και θεμελιακό παράγοντα της κρίσης που ξέσπασε στις αρχές της δεκαετίας του '70. Γι' αυτό το λόγο, η σύγχρονη κρίση μπορεί να χαρακτηριστεί ως κρίση υπερσυσώρευσης. Ταυτόχρονα, και όπως σημειώθηκε ήδη, η αύξηση της ΟΣΚ και η υπερσυσώρευση οδήγησαν σε μια ραγδαία επέκταση των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων και σε μια οξεία αντίθεση με τις κατεστημένες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Η αντίθεση αυτή, εκφραζόμενη από τη διαρθρωτική (δομική) καπιταλιστική κρίση,

προσθέτει ένα ακόμα χαρακτηριστικό στη σύγχρονη κρίση. Η κρίση αυτή επομένως, μπορεί ειδικότερα να χαρακτηριστεί ως **διαρθρωτική κρίση υπερ-συσσώρευσης**.

Η κρίση αυτή κερδοφορίας, και ειδικότερα, διαρθρωτικής υπερσυσσώρευσης επηρεάζει την ολότητα των συνθηκών αξιοποίησης και εκφράζεται μέσα από όλες τις κύριες μορφές της σύγχρονης κρίσης, συμπεριλαμβανομένων των διαρθρωτικών, κυκλικών και νομισματικών φαινομένων της κρίσης. Εκφράζεται μερικά με τους κανονικούς (βραχυχρόνιους) κύκλους και τις μακροχρόνιες οικονομικές διακυμάνσεις. Η θεμελιακή αντίθεση του ΚΤΠ, που αντανάκλαται από την ΠΤΠΚ, έχει σε μεγάλο βαθμό οξυνθεί στα πλαίσια της τρέχουσας κρίσης υπερσυσσώρευσης. Η αντίθεση αυτή λύνεται μερικά μόνο μέσα από τους παραμορφωμένους οικονομικούς κύκλους, και δυνητικά σε ένα μεγαλύτερο βαθμό μέσα από την οικονομική αναδιάρθρωση και την εισαγωγή ποιοτικά νέας τεχνολογίας. Οι συνθήκες κερδοφορίας σε συνάρτηση με την τεχνολογία καθορίζουν τη διάρκεια ζωής και την περίοδο ανανέωσης του παγίου κεφαλαίου, και παραπέρα τα σημεία καμπής, τη διάρκεια και την ιδιαίτερη μορφή των κυκλικών ή των μακροχρονιότερων οικονομικών διακυμάνσεων. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι, η διαρθρωτική υπερσυσσώρευση, που αποτελεί το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της σύγχρονης κρίσης, είναι σε μεγάλο βαθμό μια εξω-κυκλική τάση επεκτεινόμενη και πέρα από τον κύκλο (βλ. επίσης Fairley 1980).

Η **αντιστοιχία χρήματος/αξίας** αποτελεί μια ακόμα σημαντική συνθήκη της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Το χρήμα και η πίστη είναι τα μέσα που διευκολύνουν την εμπορευματική ανταλλαγή και την κυκλοφορία (μεταμόρφωση), ανακύκλωση και επέκταση του κεφαλαίου. Η αυτο-επέκταση του κεφαλαίου ως αξίας συνεπάγεται μια παράλληλη επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής, και αυτή η επέκταση είναι προϋπόθεση για τη διατήρηση μιας ορισμένης αντιστοιχίας χρήματος/αξίας και τη νομισματική σταθερότητα. Η νομισματική σταθερότητα με τη σειρά της αποτελεί μια κρίσιμη προϋπόθεση για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Η μονοπωλιακή διάρθρωση, η ανταγωνιστική συσσώρευση του κεφαλαίου και η αλληλοσυσχέτιση ανάμεσα στα καπιταλιστικά κράτη και τα μονοπώλια στις σημερινές συνθήκες του ΚΜΚ συνεπάγονται μια νομισματική και πιστωτική υπερεπέκταση¹⁶. Η υπερεπέκταση αυτή με τη σειρά της αποτελεί έναν παράγοντα που συντελεί σημαντικά στη διαρκή πληθωριστική διαδικασία (βλ. και Fine 1979¹⁷. Μπορεί επίσης να συμβάλλει στη μερική αντιμετώπιση ή τη χρονική μετάθεση της κρίσης κερδοφορίας (Carchedi 1991: 166- 172). Η νομισματική ανισορροπία, που αργά ή γρήγορα προκύπτει, οδηγεί σε φαινόμενα νομισματικής αστάθειας και σε ρήξεις της παραγωγικής διαδικασίας. Η ειδικότερη διάρθρωση του διεθνούς νομισματικού συστήματος, με την κυρίαρχη θέση του δολαρίου των

Η.Π.Α., και η επίσημη κατάρρευση του κανόνα Χρυσού-Δολαρίου στις αρχές της δεκαετίας του '70 συντέλεσαν επίσης στην πληθωριστική όξυνση και την προφανή αποδιοργάνωση του διεθνούς νομισματικού συστήματος κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 και τις αρχές του '80 (McEwan 1986, 1987 και Carchedi 1988). Η μόνιμη πληθωριστική τάση στις σύγχρονες συνθήκες, σε συνάρτηση με την τάση υπερσυσσώρευσης, οδήγησε σ' αυτό που μερικοί συγγραφείς χαρακτηρίζουν ως πληθωριστική κρίση (Itoh 1977). Η πληθωριστική αυτή κρίση, δεδαίως, δημιουργεί και επεκτείνει παραπέρα σοβαρές διαταραχές στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι οι σοβαρές νομισματικές διαταραχές και η πληθωριστική κρίση δεν μπορούν να έχουν έναν αυτόνομο ρόλο και δεν μπορούν να αποτελούν την πρωταρχική αιτία της σύγχρονης κρίσης. Οι παράγοντες αυτοί συνδέονται διαλεκτικά με τις υπόλοιπες συνθήκες αξιοποίησης που συζητήθηκαν παραπάνω και έχουν συλλογικά συντελέσει στη γένεση και επέκταση της παρούσας μακροχρόνιας κρίσης. Ο δευτερεύων ρόλος της νομισματικής κρίσης και ο πρωταρχικός ρόλος της κρίσης διαρθρωτικής υπερσυσσώρευσης θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προκύπτουν από τον πρωταρχικό ρόλο της σφαίρας της παραγωγής σε σύγκριση με τα κυκλοφοριακά και νομισματικά φαινόμενα.

Όλες οι συνθήκες αξιοποίησης που συζητήθηκαν παραπάνω, στη δυναμική και διαλεκτική τους ενότητα, και όπως ήδη επισημάνθηκε, έχουν συλλογικά λειτουργήσει στο να επιφέρουν τη σύγχρονη κρίση, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως κρίση διαρθρωτικής υπερσυσσώρευσης. Πριν φθάσουμε όμως σε ένα γενικό χαρακτηρισμό της σύγχρονης κρίσης, είναι αναγκαίο να συζητήσουμε σύντομα το ρόλο που παίζει η τεχνολογία και η κοινωνική διαχείριση, που έχουν αναφερθεί ως βασικοί καθοριστικοί παράγοντες των συνθηκών αξιοποίησης του κεφαλαίου. Σε σχέση μ' αυτό, χρειάζεται επιπλέον να εξετάσουμε το ρόλο που παίζει το καπιταλιστικό κράτος στη διαμόρφωση των συνθηκών αξιοποίησης και στη διαχείριση της σύγχρονης κρίσης.

Οι συνθήκες για την ανάπτυξη και ο αξονικός ρόλος της τεχνολογίας στον καπιταλιστικό τρόπο εκμετάλλευσης της εργασίας συζητήθηκαν ήδη παραπάνω (βλ. και Laibman 1987). Η επίδραση της νέας τεχνολογίας στην προσωρινή αύξηση των ποσοστών κέρδους για τους καινοτόμους καπιταλιστές, και στη συνέχεια η αύξηση της ΟΣΚ και της παραγωγικότητας της εργασίας, αναλύθηκαν επίσης σύντομα. Έχει γενικώς δειχθεί ότι οι μακροχρόνιες διακυμάνσεις της τεχνολογικής προόδου αντανακλώνται στη διάρθρωση του κεφαλαίου, ενώ οι ίδιες οι συνθήκες και οι απαιτήσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τους ρυθμούς ανάπτυξης και το συγκεκριμένο χαρακτήρα της νέας τεχνολογίας. Οι συνθήκες αυτές και η συνολική λειτουργία του τεχνολογικού παράγοντα θέτουν έναν αντικειμενικό περιορισμό στο

σχετικά αυτόνομο χαρακτήρα της τεχνολογίας, ή με άλλα λόγια στην εξωγενή επίδραση της τεχνολογίας πάνω στη διάρθρωση και ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής.

Στα πλαίσια της σύγχρονης κρίσης, η ανερχόμενη επιστημονικοτεχνική επανάσταση (ΕΤΕ) είναι σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα ποσοτικών τεχνικών και επιστημονικών εξελίξεων και της σχετιζόμενης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων κατά την προκρισιακή περίοδο αλλά και τη διάρκεια της κρίσης. Η εφαρμογή τεχνολογιών αιχμής, όπως η μικροηλεκτρονική, η πληροφορική, η ρομποτική και η βιοτεχνολογία, που προκύπτουν από την ΕΤΕ, δημιουργούν τις δυνατότητες ενός ποιοτικού άλματος στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Τα μονοπώλια και οι πολυεθνικές που ελέγχουν αυτές τις τεχνολογίες έχουν την ευκαιρία να αποκομίσουν υπερκέρδη μέσω της εφαρμογής αυτών των τεχνολογιών, οι οποίες κάτω από ορισμένες συνθήκες και σε κάποιο βαθμό διευκολύνουν την αναδιάρθρωση και αυτο-επέκταση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα.

Στις αντικειμενικές συνθήκες του ΚΜΚ, όμως, η εφαρμογή της νέας αυτής τεχνολογίας τείνει να παραμορφώνει την κυκλική αναπαραγωγή, οδηγεί σε ακανόνιστες διακυμάνσεις στην οικονομική δραστηριότητα και συνεπάγεται μια εκρηκτική και ανισόμερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες έρχονται σε μια ακόμα οξύτερη αντίθεση με τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής. Η αντίθεση αυτή οξύνεται παραπέρα από την εμφανή τάση προς ιδιωτικό έλεγχο των ερευνητικών προγραμμάτων και των εφαρμογών των τεχνολογιών αυτών αιχμής από τις πολυεθνικές, οι οποίες συνήθως συνδέονται με ερευνητικά ινστιτούτα, πανεπιστήμια, και ένα δίκτυο χρηματοδοτικής (τραπεζικής) υποδομής. Φαίνεται επομένως ότι, αν και η νέα τεχνολογία είναι ένας παράγοντας που εξηγηρεί το ξεπέραςμα της κρίσης, από πολλές απόψεις αναπτύσσει μια ένταση των εγγενών αντιθέσεων του ΚΤΠ και δημιουργεί πολλαπλά διαρθρωτικά φαινόμενα που επιδεινώνουν τη συνεχιζόμενη μακροχρόνια κρίση.

Η **κοινωνική διαχείριση**, περιλαμβάνοντας κυρίως την οικονομική ρύθμιση και τις διαρθρωτικές αλλαγές που προωθούνται από το κράτος, επηρεάζει επίσης τις συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και παίζει ένα σημαντικό ρόλο τόσο στη γένεση όσο και στη διαχείριση της σύγχρονης κρίσης. Στις μεταπολεμικές συνθήκες του ΚΜΚ, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της κρατικο-μονοπωλιακής ρύθμισης και η πρακτική των ελλειμματικών προϋπολογισμών, η οποία προκύπτει από την κεύσισιανή θεωρία για την κρατική παρέμβαση, έχουν σημαντικά συντελέσει στις τάσεις υπερσυσώρευσης και πληθωρισμού που επισημάνθηκαν ήδη. Αν και η κρατική παρέμβαση εξυπηρέτησε τον περιορισμό ή την άμβλυνση των κυκλικών διακυμάνσεων κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, η κεύσισιανού τύπου δημοσιονομική δια-

χείριση είχε προφανώς εξαντλήσει τα όριά της κατά τις αρχές της δεκαετίας του '70, και η νομοματοπιστωτική υπερεπέκταση είχε ήδη έλθει σε οξεία αντίθεση με την αντικειμενικά περιοριζόμενη επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής. Το αποτέλεσμα ήταν μια δημοσιονομική κρίση και η περισσότερο γενική κρίση της κρατικομονοπωλιακής ρύθμισης η οποία, όπως σημειώθηκε ήδη, είναι εμφανής σε όλες τις πλευρές της αναπαραγωγικής διαδικασίας.

Το κράτος, μέσω της οικονομικής του παρέμβασης και της συνολικής του αναπτυξιακής πολιτικής, αποσκοπεί στον ευνοϊκό επηρεασμό των συνθηκών για την αξιοποίηση του κεφαλαίου και τη διαχείριση της κρίσης μέσα στα σύγχρονα πλαίσια. Τα δύο βασικά μέσα της κρατικής αυτής πολιτικής, δηλαδή η πολιτική έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης και η κοινωνική (οικονομική) διαχείριση, χρησιμοποιούνται κατάλληλα από το αστικό κράτος με τον ίδιο σκοπό. Είναι ίσως περιττό να ειπωθεί ότι, οι δυνατότητες και η εμβέλεια της πολιτικής έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης στις κυριότερες καπιταλιστικές χώρες είναι τελείως διαφορετικές από εκείνες των εξαρτημένων καπιταλιστικών χωρών, οι οποίες κυρίως αναφέρονται στη μεταφορά ξένης τεχνολογίας και σε μικρότερο βαθμό στην εγχώρια τεχνολογική ανάπτυξη. Η σχετική αυτονομία, όμως, της τεχνολογίας και της διαχείρισης, και κατ' επέκταση η εργαλειακή του λειτουργία, όπως σημειώσαμε παραπάνω, περιορίζεται αντικειμενικά από τις υλικές συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Οι οποιοσδήποτε οικονομικές ρυθμίσεις και διαρθρωτικές αλλαγές πραγματοποιούνται από το κράτος, αντανακλούν τις ιδιαίτερες απαιτήσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης και επαναβεβαιώνουν τον ταξικό χαρακτήρα του αστικού κράτους. Αυτό όμως δε διασφαλίζει σε όλες τις περιστάσεις ένα συνολικό καπιταλιστικό ορθολογισμό της κρατικής διαχείρισης και των διαρθρωτικών αλλαγών που πραγματοποιούνται από το κράτος. Η αποτελεσματικότητα της τεχνολογίας και της οικονομικής ρύθμισης ως μέσον διαχείρισης του αστικού κράτους είναι, επομένως, αντικειμενικά περιορισμένη από τις συνθήκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Με άλλα λόγια, η ελευθερία στη διαχείριση του αστικού κράτους περιορίζεται αντικειμενικά από τις αναγκαιότητες της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Σαν συνέπεια, η κρίση της κρατικομονοπωλιακής ρύθμισης επιδεινώνεται παραπέρα.

Οι κυριότερες μορφές της σύγχρονης κρίσης που αναλύθηκαν παραπάνω, συμπεριλαμβάνοντας κυκλικά, διαρθρωτικά και νομοματικά φαινόμενα, και οι οποίες τελικά εκφράζονται από την πτώση της καπιταλιστικής επένδυσης και της παραγωγής, και την ανερχόμενη ανεργία και τον πληθωρισμό, ενοποιούνται αντικειμενικά από τη συνεχιζόμενη λειτουργία του νόμου της αξίας. Θα ήταν λάθος, επομένως, να θεωρήσουμε όλα αυτά τα φαινόμενα (μορφές) της τρέχουσας κρίσης μεμονωμένα, και θα 'πρεπε να συμφωνήσουμε ότι, "παρά τις διαφορές και την πολλαπλότητα των κρίσεων που παρατηρούνται

στις καπιταλιστικές χώρες υπάρχει κάθε λόγος να θεωρήσουμε αυτές τις κρίσεις, από κοινού, ως μια ενιαία και γενική κρίση της αστικής κοινωνίας στο σύνολό της" (Current Problems, p. 16). Η κρίση διαρθρωτικής υπερσυσσώρευσης, που προκύπτει από την εκρηκτική ένταση των εγγενών αντιθέσεων του ΚΤΠ, επιδεινώνεται στην πραγματικότητα παραπέρα και περιπλέκεται από την ταξική πάλη σε εθνική και διεθνή κλίμακα, τους εθνικοαπελευθερωτικούς πολέμους, την ενδοϊμπεριαλιστική διαπάλη, και την αντίθεση του καπιταλισμού με τις διάφορες εναλλακτικές μορφές ή τα εγχειρήματα σοσιαλιστικής ανάπτυξης. Όλοι αυτοί οι παράγοντες εμπλεκόμενοι στη διαδικασία της κρίσης, και τα ιδιαίτερα φαινόμενα της κρίσης που αγκαλιάζουν όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής (οικονομική, κοινωνική, οικολογική, ιδεολογική και πολιτική), οδηγούν σε μια προοδευτική τάση καπιταλιστικής αποδιοργάνωσης και παρακμής. Όλα αυτά τα φαινόμενα και οι υποκείμενες αντικειμενικές τάσεις αντανakλούν ένα σοβαρό δάθεμα της γενικής κρίσης του καπιταλισμού. Τα ιδιαίτερα φαινόμενα και οι βασικές μορφές της σύγχρονης κρίσης αποτελούν απλώς τις εκδηλώσεις αυτού του θαθέματος της γενικής κρίσης του καπιταλισμού.

Φαίνεται, επομένως, ότι οι ερμηνείες με βάση την υποκατανάλωση ή τη συμπίεση του ποσοστού κέρδους και η στενά εννοούμενη διαρθρωτική ερμηνεία, είναι όλες περιορισμένης εμβέλειας και ανεπαρκείς για την κατάλληλη σύλληψη των ουσιαστικών αιτιών, του χαρακτήρα και της δυναμικής της σύγχρονης κρίσης. Αναμφίβολα αποτελεί το καθήκον παραπέρα ερευνητικής προσπάθειας η περισσότερο συγκεκριμένη διερεύνηση και η λειτουργική έκφραση των τεσσάρων μεταβλητών που υποδείχθηκαν παραπάνω.

5. Περίληψη και Συμπερασματικές Παρατηρήσεις.

Πάνω στη βάση των νέων αντικειμενικών συνθηκών αναπαραγωγής στη φάση του ΚΜΚ, και παίρνοντας υπόψη τη σχετική βιβλιογραφία, επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε τις ουσιαστικές αιτίες και να χαρακτηρίσουμε τη σύγχρονη κρίση που αρχίζει από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Προτάθηκε ειδικότερα μια συνθετική ερμηνεία της σύγχρονης κρίσης, η οποία συνολικά θεωρεί τη συλλογική δράση όλων των ιδιαίτερων αντιθέσεων που αντανakλούν, όπως δείχθηκε, τη θεμελιακή αντίθεση του ΚΤΠ. Όμως, ο νόμος της ΠΤΠΚ και η σχετική τάση προς καπιταλιστική υπερσυσσώρευση ξεχωρίστηκαν ως οι σημαντικότερες αιτίες της συνεχιζόμενης κρίσης. Αναλύθηκαν επίσης σύντομα η διαρθρωτική κρίση του καπιταλισμού, στην ευρεία της έννοια, και οι ειδικότερες αλληλοσυσχετίσεις ή ο ειδικότερος τύπος σύνδεσης ανάμεσα στις ιδιαίτερες μορφές της κρίσης. Η σύγχρονη κρίση χαρακτηρίστηκε σε γενικούς όρους ως μια διαρθρωτική κρίση υπερσυσσώρευσης που

περιπλέκεται παραπέρα από μια ποικιλία ιδιαίτερων διαρθρωτικών, νομοματικών διαταραχών και δυσαναλογιών ή από διαταραχές της αγοράς. Όλες αυτές οι κύριες ή οι ιδιαίτερες μορφές της συνεχιζόμενης κρίσης και η ειδικότερη συνύφανσή τους αποτελούν, όπως υποστηρίχθηκε, τις μορφές εκδήλωσης μιας γενικής κρίσης του καπιταλισμού, και αντανακλούν ένα σοβαρό δάθεμα αυτής της κρίσης.

Η παρούσα κρίση αποδόθηκε πρωταρχικά στις εσωτερικές αντιθέσεις του ΚΤΠ και στις εσωτερικές καθώς και τις εξωτερικές αντικειμενικές συνθήκες για την αναπαραγωγή του καπιταλισμού. Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν σοβαρά αδιέξοδα και ανυπέρβλητα εμπόδια στην καπιταλιστική στρατηγική οικονομικής ανάκαμψης, ανεξάρτητα αν αυτή αποσκοπεί στην ενίσχυση των αντισταθμιστικών τάσεων της ΠΤΠΚ, ή στη γενικότερη ευνοϊκή διαμόρφωση των συνολικών συνθηκών για την αξιοποίηση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Το γεγονός αυτό κάνει την πρόβλεψη της παραπέρα δυναμικής και των προοπτικών της τρέχουσας κρίσης εξαιρετικά δύσκολη. Αν και οι πιθανότητες μιας μακροπρόθεσμης καπιταλιστικής οικονομικής ανάκαμψης δε θα πρέπει να αποκλειστούν, ιδιαίτερα μετά την "κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού" και τη δραστική αποδυνάμωση του "αντίπαλου δέους", φαίνεται εξίσου πιθανό ότι η παρούσα κρίση θα οδηγήσει σε σοβαρότερους θεμελιακούς τρανταγμούς και μακροπρόθεσμα μπορεί να συντελέσει στη μερική τουλάχιστον υπέρβαση του ΚΤΠ.

Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα πολιτικά συνεπακόλουθα της προτεινόμενης ερμηνείας για τη σύγχρονη κρίση είναι αρκετά σαφή. Ενώ οι θεωρητικές ερμηνείες που συνδέονται με την υποκατανάλωση, τη "συμπίεση του κέρδους" και τα στενά εννοούμενα διαρθρωτικά προβλήματα (ή δυσαναλογίες) θα έτειναν στην υποστήριξη μεταρρυθμιστικών πολιτικών προοπτικών ως προϋπόθεσης για οικονομική ανάκαμψη, η προτεινόμενη προσέγγιση, με το να αποδίδει την κρίση στις σημαντικότερες εσωτερικές αντιθέσεις του ΚΤΠ, σαφώς υποστηρίζει μια επαναστατική πολιτική προοπτική. Και τούτο ανεξάρτητα από τις σημερινές συγκυριακές δυσκολίες μιας τέτοιας προοπτικής. Ταυτόχρονα, η συνθετική μας προσέγγιση αποφεύγει τον κίνδυνο μιας μονοαιτιατικής εξήγησης της κρίσης και μιας μηχανιστικής ερμηνείας του νόμου της ΠΤΠΚ. Μια τέτοια μηχανιστική ερμηνεία θα μπορούσε να οδηγήσει, είτε σε μια λανθασμένη, μοιρολατρική προσδοκία μιας αυτόματης κατάρρευσης, είτε στην πρόβλεψη μιας αιώνιας περιοδικής διακύμανσης και επιδίωξης του καπιταλισμού.

Αλεναντίας η προτεινόμενη προσέγγιση, απορρίπτοντας μια ασαφή αντίληψη "απουσών αιτιών" (βλ. Μηλιός 1992) και ένα αυθαίρετο δολουνταρισμό, αποδίδει ένα σημαντικό ρόλο στην ταξική πάλη και την πολιτική σύγκρουση, μέσα στα αντικειμενικά προσδιοριζόμενα πλαίσια που προσφέρουν οι εγγενείς

τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ας σημειωθεί τέλος ότι, παρά την επικρατούσα σήμερα σχετική σύγχυση, τα αντικειμενικά προβλήματα δεν αποκλείεται σε σχετικά σύντομο χρόνο να οδηγήσουν στην ανάπτυξη του υποκειμενικού παράγοντα και στη διαμόρφωση πλειοψηφικών ρευμάτων και μιας στρατηγικής της εργατικής τάξης για ανασυγκρότηση και ανάκαμψη, που θα υπερβαίνει τα όρια του κατεστημένου καπιταλιστικού συστήματος (βλ. επίσης Miliband 1992).

1. Βλέπε σχετικά εφ. ΡΙΖΟΣΠΙΑΣΤΗΣ 28/7/91, και ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 29/11/92.

2. Η ομάδα αυτή χωρών, γνωστή και ως G7, περιλαμβάνει τις εξής επτά χώρες: ΗΠΑ, Ιαπωνία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Μ. Βρετανία και Καναδάς.

3. Βλ. U.N., Statistical Yearbook, (διάφορα έτη).

4. Ας σημειωθεί ότι για την Ελλάδα ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας μειώθηκε από 8,8% κατά την περίοδο 1960-73 σε 3,3% κατά την περίοδο 1973-79 και σε 0,4% κατά την περίοδο 1979-89.

5. Βλ. OECD, Economic Outlook, No 49, 1991, σελ. 113. Ας σημειωθεί επίσης σχετικά ότι, στην Ελλάδα το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ ανερχόταν σε 116,2% το 1992.

6. Ας σημειωθεί ότι ο τομέας Ι αναφέρεται στην παραγωγή μέσων παραγωγής, ενώ ο τομέας ΙΙ στην παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων.

7. Εδώ δέβαια θα πρέπει να επισημανθεί ότι η υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, αλλά και οι δυσαναλογίες της παραγωγής, δε θα πρέπει απλά να γίνουν αντιληπτές ως τελική έκφραση (μορφή) μιας κρίσης υπερσυσώρευσης, αλλά ως παράγοντες που δυναμικά, έστω και μερικά, προσδιορίζουν την εξέλιξη και οξύτητα της κρίσης.

8. Υποστηρίζεται συγκεκριμένα ότι, "Στον ώριμο καπιταλισμό ο καπιταλιστής ξεπερνά αυτά τα εμπόδια-στην αύξηση της εκμετάλλευσης, Γ.Λ.-με την επαναστατικοποίηση των μεθόδων παραγωγής με στόχο να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας, αυξάνοντας έτσι το ποσοστό κέρδους με τη μείωση του κόστους των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης. Το αποτέλεσμα αυτών των προσπάθειών είναι ότι οι καπιταλιστές ρίχνουν στην αγορά μια αυξανόμενη μάζα εμπορευμάτων" (Στο ίδιο, σελ. 454).

9. Για μια κριτική της αντίληψης αυτής, στη νεο-ριкарντιανή της έκφραση που συνδέεται με το λεγόμενο θεώρημα του Okishio, βλέπε ειδικότερα Fine 1982 και Weeks 1982.

10. Η θεμελιακή αντίθεση του καπιταλισμού στην οποία γίνεται εδώ αναφορά είναι η αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και την ιδιωτική ιδιοποίηση του προϊόντος που προκύπτει από την αξιοποίηση (αυτο-επέκταση) των επιμέρους κεφαλαίων.

11. Το αρχικό κείμενο αυτής της εργασίας, με τίτλο "Κρίση υπερσυσώρευσης" "κρίση υποκατάστασης"-πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους". Η θεωρία του Μαρξ για τις οικονομικές κρίσεις και οι μαρξιστές, παρουσιάστηκε στο διήμερο "Αναδρομή στον Μαρξ" που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 25-26 Σεπτ., 1992.

12. Όπως είναι γνωστό, το μέσο ποσοστό κέρδους σε όρους αξιών (p) δίδεται από τη σχέση, $p = S/(C+V)$, όπου S , C και V συμβολίζουν αντίστοιχα την υπεραξία, το σταθερό κεφάλαιο και το μεταβλητό κεφάλαιο. Δεδομένου ότι η ΟΣΚ εκφράζει τη σχέση C/V , και διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή με V , η σχέση του ποσοστού κέρδους μπορεί να εκφραστεί και ως, $p = s'/(ΟΣΚ + 1)$. Στη σχέση αυτή το $s' = S/V$ εκφράζει το ποσοστό υπεραξίας (ή εκμετάλλευσης).

13. Αποτελεί ίσως τάση των τελευταίων ετών η αποφυγή γραμμικών, μονοαιτιακών ερμηνειών και η υιοθέτηση περισσότερο σφαιρικών και διαλεκτικών ερμηνειών της κρίσης (βλ. και Laibman 1988, Μηλιός 1992). Αλλά για μια κριτική και αντικριτική των υποτιθέμενων μονοαιτιακών ερμηνειών της κρίσης, βλέπε ειδικότερα T. Siegel (1984, σελ. 93-94).

14. Το "νεο-μαρξιστικό" επιχείρημα, ότι η εξάλειψη του ανταγωνισμού στο μονοπωλιακό καπιταλισμό συνεπάγεται ένα σοβαρό περιορισμό της τάσης προς εξίσωση των ποσοστών κέρδους και μια ουσιαστική κατάργηση του νόμου της αξίας, έχει απορριφθεί σε αρκετές μαρξιστικές αναλύσεις. Για μια κριτική της θέσης αυτής βλέπε Carchedi (1988). Επίσης Bryan (1985) και αναφορές που παρατίθενται σ' αυτό.

15. Υποθέτοντας δηλαδή ένα σταθερό ποσοστό εκμετάλλευσης (βλ. επίσης Laibman 1982).

16. Η χρηματοπιστωτική αυτή υπερεπέκταση αντανάκλα την όξυνση της αντίθεσης ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και τη συνδεδεμένη με τον καπιταλιστικό δανεισμό ιδιωτική ιδιοποίηση, και ειδικότερα ανάμεσα στην αξία και την ανταλλακτική αξία του χρήματος.

17. Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, οι πληθωριστικές επιπτώσεις της νομισματοπιστωτικής επέκτασης και η σχέση αξίας/χρήματος δεν εννοείται σύμφωνα με τη λεγόμενη ποσοτική θεωρία του χρήματος. Η ανάλυση της συγκριτικά προσδιοριζόμενης αυτής σχέσης και των πληθωριστικών της επιπτώσεων ξεφεύγει από τους στόχους του παρόντος. Εκείνο που θα πρέπει όμως να σημειώσουμε εδώ είναι ότι, ιδιαίτερα στις σημερινές συνθήκες η σχέση αυτή και οι πληθωριστικές της επιπτώσεις, καθώς και οι μεταβλητές που εξετάστηκαν παραπάνω (οικονομική διάρθρωση, πραγματοποίηση και κερδοφορία του κεφαλαίου), καθορίζονται ουσιαστικά μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας και διαμορφώνονται μόνο συγκεκριμένα από τις ειδικότερες θεσμικές και οικονομικές συνθήκες σε εθνικά πλαίσια (βλ. ειδικότερα Siegel 1984 και Carchedi 1988).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bleaney, M. 1976. *Underconsumption Theories*, International Publ., N.Y.
- Bryan, R. 1985. "Monopoly in Marxist Method" *Capital & Class*, No 26.
- Carchedi, G. 1988. "Marxian Price Theory and Modern Capitalism" *International Journal of Political Economy*, 18(3).
- . 1991. *Frontiers of Political Economy*, Verso, London.
- Clarke, S. 1990-91. "The Marxist Theory of Overaccumulation and Crisis" *Science & Society*, 54(4):442-467. Οντοσία, 3, 1993
- Collective Readings. *Current Problems of Contemporary Capitalism*, Progress Publ., Moscow.
- Devine, J. 1987. "An Introduction to Radical Theories of Economic Crises" in *The Imperiled Economy*, URPE Publ., N.Y.
- The Economist*, 5/1/1991. "The World Economy: Echos of the 1930s".
- Fairley, J. 1980. "French Developments in the Theory of State Monopoly Capitalism" *Science & Society*, 44(3).*
- Fine, B. 1979. "The World Economy and Inflation Theory" in F.Green and P.Nore (eds) *Issues in Political Economy*, MacMillan Press, London.
- . 1982. *Theories of the Capitalist Economy*, Edward Arnold, London.
- Glick, M. 1987. "The Current Crisis in the Light of the Great Depression" in *The Imperiled Economy*, URPE Publ., N.Y.
- Itoh, M. 1977. "The Inflationary Crisis of Capitalism" *Capital & Class*.
- K.M.E. 1985. *Η Καπιταλιστική Εκμετάλλευση στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα.
- Laimban, D. 1982. "Technical Change, the Real Wage and the Rate of Exploitation" *Review of Radical Political Economics*, 14(2).
- . 1984. "Modes of Production and Theories of Transition" *Science & Society*, 48(3).
- . 1987. "Technical Change and the Contradictions of Capitalism" in *The Imperiled*

- Economy*, URPE Publ., N.Y.
- . 1988. "Cyclical Growth and Intersectoral Dynamics" *Review of Radical Political Economics*, 20(2-3): 107-113.
- Λιανός, Θ. 1992. *Υπεραξία, Οργανική Σύνθεση του Κεφαλαίου και Κέρδος στην Ελληνική Βιομηχανία*, Οικονομικό Επιμελητήριο / Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Λιοδάκης, Γ. 1989. "Η Κρίση και το Μέσο Ποσοστό Κέρδους" *Επιστημονική Σκέψη*, No 43.
- MacEwan, A. 1986. "International Debt and Banking: Rising Instability within the General Crisis" *Science & Society*, 50(2).
- . 1987. "Imperial Decline and International Disorder: An Illustration from the Debt Crisis" in *The Imperiled Economy*, URPE Publ., N.Y.
- Marx, K. 1963. *Theories of Surplus Value* (TSV), Progress Publ., Moscow.
- . 1967. *Capital*, International Publ., N.Y.
- . 1973. *Grundrisse*, Penguin Books, London.
- Menshikov, S. 1975. *The Economic Cycle: Postwar Development*, Progress Publ., Moscow.
- . 1984. "Η Διαφθωτική Κρίση της Καπιταλιστικής Οικονομίας". Μεταφρασμένο από το Σοβιετικό περιοδικό *Communist* και δημοσιευμένο στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 1985/10.
- Μηλιός, Γ. 1992. "Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις (1900-1935)" *Θέσεις*, No 41.
- Miliband, R. 1992. "Fukuyama and the Socialist Alternative" *New Left Review*, No 193.
- Moseley, F. 1987. "Marx's Crisis Theory and the Postwar U.S. Economy" in *The Imperiled Economy*, URPE Publ., N.Y.
- O.E.C.D. *Economic Outlook*, (διάφορα έτη).
- Shaikh, A. 1978a. "An Introduction to the History of Crisis Theories" in *U.S. Capitalism in Crisis*, Union of Radical Political Economy (URPE), N.Y.
- . 1978b. "Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis" *Cambridge Journal of Economics*, No 2.
- . 1987. "The Falling Rate of Profit and the Economic Crisis in the U.S." in *The Imperiled Economy*, URPE Publ., N.Y.
- Siegel, T. 1984. "Politics and Economics in the Capitalist World Market: Methodological Problems of Marxist Analysis" *International Journal of Sociology*, 14(1).
- Τσέρνικοφ, Γκ. 1983. Συνέντευξη σχετικά με τη σημερινή κρίση. *Επιστημονική Σκέψη*, No 11. U.N. Statistical Yearbook, (διάφορα έτη).
- UNCTAD. 1990. *Handbook of International Trade and Development Statistics*.
- Weeks, J. 1982. "Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall" *Capital & Class*, 16: 62-77.